

Marie Čechová

Vyjďeme ze dvou zcela protikladných tvrzení: syntax mluvených projevů má stejné zákonitosti jako syntax projevů psaných × syntax mluvených projevů má své zákonitosti, naprosto odlišné od syntaxe projevů psaných. Námi posuzovaná kniha *Syntax mluvené češtiny*, vytvořená kolektivem autorů složeným z pracovníků Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. a externistů, zvláště z FF UK, vydaná nakladatelstvím Academia r. 2019 (eds. Jana Hoffmannová, Jiří Homoláč, Kamila Mrázková), se svým pojetím blíží druhé z jmenovaných platforem.

Čtrnáct spoluautorů vychází z teze (s. 11), již před tím už propracovali jiní badatelé (uvádí se S. Machová, M. Krčmová, F. Daneš, F. Čermák), totiž že „lze předpokládat určité obecné, univerzální charakteristiky syntaxe běžné mluvené češtiny“, tedy že běžné mluvené projevy bez ohledu na příslušnost k jisté varietě češtiny vykazují tyto rysy.

Knihou představuje první soustavný popis vybraných jevů mluvené syntaxe¹ (včetně textové) nepřipravených projevů. Jednotlivé kapitoly mají svou předběžnou podobu v porůznu publikovaných článcích, např. VIII. o dativu v příslušné kapitole otištěné v *Úvahách o české morfologii* (Friedová 2013). Navazuje se hlavně na cizojazyčná díla, především zahraničních odborníků. Z českých autorů se nejčastěji jmenují O. Müllerová, občas další jako M. Hirschová nebo M. Krčmová (u jejího jména najdeme jen dílčí studie). Nepřipomínají se české stylistiky, které se této problematice, nikoli jen okrajově dotýkaly (v nich opakovaně M. Krčmová), stylistiky neomezuující se na kodifikovanou podobu češtiny, tj. překračující cílevědomě hranici spisovnost/nespisovnost, nesoustřeďující se na jejich dichotomii. Příležitostně se odkazuje na studie sborníkové a práce syntetizující, věnující se některým vybraným jevům mluvených projevů.

Zaměříme-li se na vymezení normy, rozšířené ve smyslu normy komunikační, pak se dozvíme, že „je ona ‚chaotická‘, ‚pokleslá‘, ‚vágní‘ syntax přirozenou součástí normy těchto neformálních soukromých projevů“ (s. 12). Zastavme se u termínu norma, v daném kontextu by spíše odpovídal úzu, tedy běžnému způsobu vyjadřování, nikoli takovému, který je uživateli chápán jako závazný (přitom jsme si vědomi, že nejde o formy spisovné). Zdá se, že jde o posun v chápání zvoleného standardního termínu od toho, jak jej chápali klasikové PŠ (např. B. Havránek /Havránek-Weingart 1932/, později A. Jedlička /1974/).

Na tomto místě bych ráda podotkla, že rysy, které jsou v publikaci prezentovány jako mluvenostní, jsou přítomny v psaných projevech jazykově nevyspělých osob, jsou doloženy ve slohových pracích žáků nejen nižších ročníků, ale i žáků před do-

1 Tak tomu říkáme v naší recenzi. Termín mluvený/mluvenost neoznačuje jeden pojem, může označovat formu jednotlivého projevu, ale i varietu jazyka, která má převážně pouze mluvenou podobu (nářečí, obecná čeština), či sociolekty (profesní mluva, slang, argot).

končením základní školy, a dokonce i v textech středoškoláků, včetně maturitních prací (o jejich úrovni se psalo opakovaně v ČJL), a to nemluvíme o „psané mluvnosti“ v e-mailech a dalších komunikačních prostředcích užívaných nejen mládeží. Proto bych probírané rysy nechápala jen jako ryze mluvenostní, i když pochopitelně v mluvených projevech mají původ a v nich převažují, neboť plynutí mluvené řeči bez možnosti dalšího promýšlení vede k jejich zvýšené frekvenci, k jejich kupení. Obecně se mluví o konceptuální mluvnosti, jde o obecnější tendenci ke spontánnosti a neformálnosti i v psaném vyjadřování.

Rozsáhlý text (392 strany) se soustřeďuje na vybrané specifické rysy mluvené syntaxe. Autoři se pokusili vytvořit terminologii vlastního výzkumu mluvených projevů, ale pochopitelně se jim do textu vkrádala terminologie klasické syntaxe. Právem tak např. opouštěli termín věta, ale nevyhnuli se mu zcela, viz věta tázací a odvozeniny jako větný (větný celek, větný důraz...), vyskytuje se i „přítomnost otazníku“ v mluveném projevu (s. 302). Část termínů, na něž dále poukazujeme, chápeme jako přijatelný návrh českých ekvivalentů anglických (mezinárodních) termínů, které se v této oblasti používají. Některé z užívaných termínů jsou zdařilé, jako např. pojem-termín projektivita, i když bych řekla, že ta je sice rysem projevů mluvených (nejen veřejných), ale může být a uplatňuje se u psaných, protože i v nich prostředky z různých jazykových rovin anticipují následující. Dalším takovým zdařilým termínem jsou diskurzní markery, skupina výrazů nevyhraněně různé slovnědruhové příslušnosti sloužící výstavbě dialogu (není přesně vymezena), obdobně expletivum, tedy shrnující označení pro různé symptomy váhání. Přesvědčivé je užívání termínu rámcový segment místo uvozovací věty, třebaže ve své druhé složce (segment) není popisný, a tedy nápo vědný. Termín místo příhodné k vystřídání mluvčích však nepovažuji za výhodný. Tady bych připomněla opakované diskuse o mluvnické terminologii (jichž se zúčastnili v různých etapách vývoje F. Trávníček, B. Havránek, V. Šmilauer, K. Hausenblas, K. Svoboda aj.), připomeňme i činnost školské terminologické komise vedené S. Machovou na počátku tisíciletí; jednou ze zásad tvorby terminologie byla zásada přednosti krátkých, nejlépe jednoslovných termínů, protože víceslovný popisný termín je neobratný při ohýbání, při používání v komunikaci, obtížněji zapamatovatelný (blíže v Čechová 2012).

Výzkumníci integrovali různé přístupy a metody uplatňované v současné lingvistice, a to gramatické, stylistické, zdůrazněme fonetické, konverzační analýzy, analýzy diskurzu, interakční a korpusové. Značně podrobná analýza dokumentačního materiálu různého původu (z mluvených korpusů i z vlastního výzkumu autorů) prostředků zvukových dovolu je čtenáři utvořit si náhled na syntaktickou stavbu běžných mluvených projevů. Autoři si však jsou vědomi, že tyto prostředky vstupují do interakce s prostředky neverbálními (a teprve s nimi spoluvytvářejí smysluplné dialogy), ty však nezkoumali. Z náznaků v textu se lze nadít, že se danou problematikou hodlají zabývat v budoucnosti.

Autoři se soustředili na popis syntaktické i textové výstavby mluvených projevů především se zaměřením na jejich specifika, jako je parcelace, rektifikace, ztráta větné perspektivy (viz i výraz větný, spíše tedy výpovědní), různé přílepky, vlepky, přelepky (užíváno jako termíny, srov. doslovný význam těchto slov), řekli bychom doplňky začleňované na různé pozice promluvy. Soustavně sledovali stavbu dialogů,

střídání mluvčích, viz např. tzv. překryvy, jež jsou bezesporu jednoznačně integrační součástí mluvených komunikací. Zvláště pak se oprávněně věnovali diskurzním markerům.

Dílo je rozčleněno do devíti kapitol velmi rozdílného rozsahu, od 10 stran VI. kapitoly, věnované specifickým syntaktickým konstrukcím, přes kapitolu VII (otázky v mluvené češtině) až ke kapitole poslední s názvem Diskurzní markery o rozsahu 109 stran (s. 244–352). Kromě dvou kapitol, VI. (J. Zeman) a VIII. kapitoly (M. Friedová), zpracovaných externisty, jsou všechny ostatní dílem kolektivním, o dvou až pěti členech.

V I. kapitole se objasňují pojmy, vymezují se rysy mluvených projevů, probírá se projektivita v syntaktických vztazích, ve slovosledu, prozodii, sémantice výpovědí, u slovních druhů. U analýzy projektivity je bohatá dokumentace, diskuse nad problematikou (tu obsahují i další kapitoly až do páté, poslední čtyři nikoli), v níž je náležitě zohledněna podmíněnost projektivity znalostí struktury jazyka a zkušeností s jeho užíváním. Jak bylo uvedeno výše, k jisté terminologické nekonzistentnosti dochází už zde.²

II. kapitola se zaměřuje na sebeopravy v mluvených projevech, a to veřejných (na rozdíl od většiny analýz uveřejněných v této knize). Správně se konstatuje, že sebeopravy jsou „důležitým zdrojem informací o produkci řeči“ (s. 67), že sebeoprava nahrazením je projektována původní výpověď. To by si měli uvědomovat všichni mluvčí, aby nedocházelo k ztrátě „výpovědní perspektivy“, a tím k možnému nedorozumění.

Bohaté zkušenosti s rektifikací mají nejen nakladatelští redaktoři, ale také dobří učitelé, protože úprava vlastního textu je jednou ze základních metod práce s textem. Vždy jde o to, aby si mluvčí uvědomil, proč má mít náhrada jistou podobu.

Autoři postihují operace, jimiž se sebeopravy realizují, tedy vložení, vypuštění, nahrazení, reformulace, popř. opakování levého nebo pravého „rámce“. Postupně se probírají opravy v podmětu, v jmenné a „předložkové frázi“, návraty na počátek „klausze“ a končí se uváděním slovních signálů sebeoprav nahrazením *nebo, respektive, teda...*³ Plně s mými zkušenostmi koresponduje názor, že „není významný rozdíl mezi formálními a neformálními projevy, pokud jde o vztah způsobu provedení opravy a syntaktické výstavby výpovědi“ (s. 102).

Následující kapitola III, jedna z krátkých (14 stran), postihuje překryvy (souběh mluvčích) v dialozích a jejich typy, kompetitivní a kooperativní, obojí mohou být úmyslné i neúmyslné, kooperativní nejčastěji úmyslné. Nezapomíná se na situace, ve kterých překryv (skákání do řeči) není přijímán pozitivně, ale jako narušení komunikace, kdy jeden mluvčí se snaží udržet si slovo, druhý se slova chopit.

2 „Melodém neukončující se používá na konci vět, samostatných větných členů“ (s. 65). Stojí za poznámkou, že v další kapitole na rozdíl od této kapitoly i od dalších se operuje s pojmy fráze, klausze.

3 Mimochodem poznamenejme, že se autoři nedrží terminologie zavedené v I. kapitole, tam hostitelská, tady původní výpověď, zaráží i opakované užívání „shoda podmětu s přísudkem“ místo opačného směru vztahu (s. 84 a 85).

IV. kapitola podává především výsledky analýzy korpusových dat výskytu redukováných jednoslabičných nepřízvučných začátků výpovědí/replik (*sem; ses a seš; sme a ste; si; se; ti; /označené za interakční dativ, viz dále/; by, bych, bysme, byste; mi, mu, tě, ho, jim...*). Správně se podotýká, že je „nesnadné interpretační rozhodování mezi elizí a slovoslednou inverzí“ (s. 136), viz např. *ti nevěřím* (← *to ti nevěřím*, nebo *nevěřím ti to*).⁴

Na reprodukcí řeči/myšlení (ztotožňují se?) se soustřeďuje následující část (V.), bohatě doložená grafy, zvláště postihující užívání sloves *dicendi* a jejich tvarů, vyjadřování postojů, např. částicí *prý*, jež plní nejen úlohu signálu reprodukované řeči, ale nese i modální významy (distance, pochyb, nedůvěry, nejistoty). Zajímavě vyznívá srovnávání různé reprodukce různých druhů řeči, připomeňme jako příklad hyperbolický způsob reprodukce (s cílem pobavit posluchače). Z této části i VII. a zvláště pak z IX. je zřejmá zachycená nekultivovanost mluvčích (neustálé opakování téhož slovesa /řikal, -a, říkám/ a slov výplňkových /jako, jakože/ a vulgarismů, prosycujících řeč).

Čtivá, a i pro běžného čtenáře i pro školu je využitelná VI. kapitola, zaměřená na syntaktické konstrukce příznačné pro mluvení. Vychází se v ní z faktu, že ve spontánních projevech se projevuje nízká schopnost mluvčích lineárně uspořádat výpovědi. Zpochybňuje se „negativizující označení“ odchylky, nepravdivosti apod., užívané v mluvnících, ale i sám autor výrazu odchylka užívá (s. 190). Zeugma (vlastně elipsa) však ostatně už bývá běžně přijímáno, pokud nedochází k nejasnosti ve sdělení.

Zamýšlíme se nad tím, proč je zde anakolut vymezován různě, jako vyšnutí z vazby (s. 192, termín ze starších mluvnic, nověji opuštěný), když předtím byl vymezen jako vybočení z větné konstrukce, nejvhodněji pak jako změna syntaktického schématu při tvorbě výpovědi (s. 191). Z jiných jevů si všimněme dříve přehlíženého jevu, tzv. hysterologie, tj. obrácení přirozeného pořadí jevů, které může vést k nejasnosti v chápání vztahů; uvádí se příklad *a my sme museli nechat doschnout hadice, kerý nám zmokly* (zmokly předtím, nebo potom?).

Otázkami, významnou složkou mluvené komunikace, se zabývá VII. kapitola, a to jak otázkami pravými, kdy tazatel má „vědomostní (kognitivní) deficit“ (s. 199), tak tzv. otázkami procedurálními (např. pobídkami), řečnickými i zdvořilostními. Při analýze otázky autoři uvažují o hlediscích autora i jeho partnera; výškové polohy řeči a její dynamické vlastnosti pokládají za signál interakčních vztahů. Největší pozornost zaměřili oprávněně na tzv. otázky podívoité, protože právě ty jsou charakteristické pro mluvení. Např. otázka *s jak vyjadřuje údiv, zpochybnění, nesouhlas, protest*.

Kapitola o tzv. interakčním dativu (VIII.), jenž „představuje přechod z propoziční/sémantické oblasti dativních významů do oblasti významů pragmatických“ (s. 221), zahrnuje dativ v mluvnících označovaný odlišně — jako kontakto-*vý*, sdílnosti, dativ emocionální, zčásti sem spadá i dativ prospěchový (viz tab. s. 225). K specifikce příkládané dativu dodejme, že nejen dativ, ale i genitiv je nositelem širokého spektra sémantických významů. Název pro daný typ dativu je dobře zvolený, jde o dativ

⁴ V této kapitole i v jiných jsme se setkávali s nejednotným přepisem dialogů (srov. *nezpomenu × sem si vzpomněl*).

nepřímého zásahu, neobligatorní, vyjadřující všechny výše jmenované skutečnosti. K ověření valenčnosti/nevalenčnosti autorka vhodně užívá testu s vynecháním dativu. Všimá si mj. vyjadřování vysoké míry a překvapení (viz např. *já vám sem vo tom přemýšlela, začal ti mě bolet zub*). Typ *to je mi fórek*, na nějž autorka v mluvených korpusech nenarazila (s. 223), znám a chápu ho jako běžný prostředek vyjádření emočníosti.

Už výše padla zmínka o diskurzních markerech (DM), jimž je věnována poslední, IX. kapitola, takže zde stačí doplnit, že pod tento termín náležejí rozmanitě pojmenováváné různé jevy (výrazy a konstrukce přídatné, slova výplňková, parazitní/parazitická, kontinuátory, konektory i hezitační zvuky). Po zmapování odborných prací o DM se přechází k výkladu o vztahu DM k mluvené syntaxi (jsou začleňovány do tzv. 3. syntaktického plánu jako prostředky signalizující postoj k sdělovanému). Autoři dělí DM na výrazy interakční, modální a konektivní; interakční dále na kontaktové (*hej, hele, vole*) a responzní (*ano, jasně, jo, ne, no, hmm* spíše souhlasné × *emm*). Následují případové studie podrobně analyzující užívání jednotlivých DM. Autoři si u nich všímají také vztahu k posluchači, k sdělení a k organizaci projevu.

Velmi zajímavé, ale zároveň problémové jsou některé případy probírané v podkapitole o modálních DM, totiž zda vůbec v některých případech, jako u *myslím, řekněme...*, jde už o ztrátu původního významu natolik, že je lze řadit k DM (*já myslím ty vjelké; já si to taky myslím*). Konektivní DM, zvyšující koherenci, jsou podle autorů výrazy *ale, protože* (neuvádí se *že*), *tak*, řadí se *sem i jako, prostě*, připojuje se i *vyložené* (nikoli např. *výslovně*), ovšem ne každý z jmenovaných výrazů je konektivem. Podotkněme, že některé z nich i další užívají mluvčí stále a opakovaně stereotypně jen ze zlovyku, jsou součástí jejich individuálního idiolektu. Např. parazitní *taaaak* na začátku replik, na rozdíl od toho na konci, kde může signalizovat uspokojení mluvčího.

Zdůrazněme zásluhou pozornost zvukové charakteristice DM, viz u některých z nich intonační samostatnost, samostatné takty vytvářené DM, a naproti tomu např. nepřízvučnou předrážku... V této kapitole do popředí vystupuje oprávněné přesvědčení autorů o přechodných procesech, o neurčitosti hranic i o obtížnosti vymezovat a rozhraničovat jimi sledované jevy.

Autoři míní, že snad není příliš odvážné tvrzení, že čím jsou velká počáteční písmena na začátku vět a interpunkce v psaném projevu, tím jsou v mluveném projevu DM (s. 350). Přiznejme, že se DM podílejí na týchž funkcích, ale asi nebudou jejich plnohodnotným ekvivalentem stejného rozsahu.

Podkapitola Diskurzní markery: závěrečné shrnutí uzavírá výkladový text knihy. Čtenář by tady však očekával shrnutí obsahu celé knihy, završující syntézu, stěží ji nahradí krátké anglické resumé.

Jak bylo uvedeno výše, značná novost badatelského přístupu vyvolává v samých autorech jisté pochybnosti nad některými jevy, což se právem projevuje opatrnými tvrzeními, např. se mluví o nesnadném rozhodování (s. 136) apod. Shromážděný dokladový materiál (rozdílně rozsáhlý v jednotlivých kapitolách), pocházející jak z korpůsů, tak z vlastní sběratelské činnosti výzkumníků, svědčí o nízké úrovni spontánní komunikace, nejen o neschopnosti mluvčích vytvořit smysluplnou, jasně postavenou výpověď, ale i o celkové nekultivovanosti mnohých respondentů, jejichž repliky jsou promíšeny vulgarismy.

Autorům patří zásluha ve zobektivnění zachycení stavu řeči; velmi pozitivní je postihování zvukových kvalit projevů. Zároveň by však mělo jít o varovné východisko pro řečovou osvětu a jazykovou výchovu. Nebo necháme jazyk vlkům, jak o tom opakovaně mluvil F. Daneš? Samozřejmě autoři nesledovali a nemohli sledovat v práci, která je programově deskriptivní, vzdělávací cíle, které jsou úkolem školy.

Celý komplex studií má velmi dobrou stylizační a jazykovou i grafickou úroveň metatextu. Uzavírá ho, jak se patří na odborné dílo, kromě seznamu literatury (včetně seznamu předchozích prací autorů) jmenný a věcný rejstřík.

BIBLIOGRAFIE:

Čechová, M. (2012): Potřeba změn jazykovědné terminologie? Důvody pro a proti, in:

Čechová, M.: *Řeč o řeči*, Praha: Academia, s. 199–206.

Friedová, M. (2013): K sémantice českého dativu, in: Uličný, O. — Bláha, O. (ed.), *Studie k moderní mluvnici češtiny*. 6. sv. *Úvahy o české*

morfologii, Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, s. 41–64.

Havránek, B. — Weingart, M. (1932): *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich.

Jedlička, A. (1974): *Spisovný jazyk v současné komunikaci*. Praha: Univerzita Karlova.